

סקירת ספרים

חיים וייצמן – עלייתו של מנהיג התנועה הציונית

צבי גנין

Jehuda Reinharz, *Chaim Weizmann: The Making of a Statesman*, Oxford University Press, New York 1993, 536 pp.

הסכם אוסלו והמעמד ההיסטורי בבית הלבן בושינגטון, שבמהלכו לחצו ידיים יצחק רבין ויאסר ערפאת, החזירו לזירת המאבק הציוני-ערבי את הממד הדיפלומטי הבלתי אלים. ואכן היסטוריונים של תולדות הציונות נזכרים בניסיון דיפלומטי, דרמטי וציורי לא פחות, להגשמת הציונות תוך הסכמה ערבית, הלא הוא הסכם וייצמן-פייצל בשנת 1919, שנעשה כמובן בתנאים שונים לחלוטין, ואשר לאחר מעשה נתברר כניסיון-נפל. הפן האלים שלבש העימות היהודי-ערבי בשבעים וחמש השנים האחרונות, מאז פרשת תל-חי ומאורעות פסח 1920 בירושלים ועד ימינו, תרם במידה רבה הן לעמצום חשיבות ההיבט הדיפלומטי בהישגיה הכבירים של הציונות והן להשכחת מפעלו ההיסטורי של חיים וייצמן, גדול הדיפלומטים היהודים של זמננו. יפה עשה אפוא יהודה ריינהרץ שהמשיך במלאכה ובכרך השני של הביוגרפיה המונומנטלית של נשיאה הראשון של מדינת ישראל הקדיש מקום רב להישגיו הדיפלומטיים המזהירים של המנהיג הצעיר, שכוכבו דרך בשמי התנועה הציונית מאז הצהרת בלפור.

בכרך הראשון של הביוגרפיה, שפורסם ב-1985, עסק ריינהרץ בשנים המכריעות בהתפתחות אישיותו של וייצמן, בשנות עיצוב אופיו כחניך השטעטעל, כציוני מורח-אירופי, כסטודנט בגרמניה ובשווייץ, וכאיש מדע בוגר במנצ'סטר, עיר-התעשייה הערפילית שבאנגליה, העוסק בו-זמנית בניסויים בכימיה ובפעילות למען הקמת אוניברסיטה עברית בירושלים. בכרך השני שלפנינו מתמקד המחבר בשנים 1914-1922, המהוות את התקופה הדרמטית ביותר בחייו של וייצמן, שבהן קצר את הגדולים שבהישגיו: פיתוח שיטה חדשנית להפקת אצטון, קבלת הצהרת בלפור, ייסוד האוניברסיטה העברית בירושלים - והחשוב מכל הכללתה של המחויבות הבריטית להגשמת הצהרת בלפור בנוסח המנדט הבריטי על ארץ-ישראל.

נעבור עתה לבדוק, ברשימת ביקורת זו, באיזו מידה עלה בידי הביוגרף להבהיר כיצד הצליח המרצה הצעיר לכימיה, שלא זכה בכהונת פרופסור לכימיה באוניברסיטה מנצ'סטר, ושבהירארכיה הציונית היה רק חבר הוועד הפועל הציוני הגדול וסגן נשיא

ההסתדרות הציונית בבריטניה, הכמעט-אלמוני ובלתי ידוע מעבר לחוגים ציוניים מצומצמים – לזנק מאז פרוץ מלחמת העולם הראשונה למוקד העשייה הציונית, לקצור את גדולי הישגיה הדיפלומטיים, ולהגיע בשנת 1920 (בגיל 46) לנשיאות התנועה הציונית כמנהיגה השולט בה ללא מצרים. אין ספק שרק מגוון נדיר ויקר המציאות של תכונות אופי וכשרונות (מלווים, כדרכו של עולם, בקווי אופי פחות סימפטיים, שגם הם לא נסתרו מעיניו הבוחנות של הביוגרף), הוא שאפשר את פריצת הדרך של המרצה לכימיה ממנציסטר.

ואכן, הכימיה (מלבד הציונות) הייתה אהבתו הגדולה של וייצמן. היא שאפשרה לו את ההבקעה למוקד הזירה הבריטית. בוכרונותיו של דוד לוידיג'ורג', ראש ממשלת בריטניה (מדצמבר 1916), על תרומתו המדעית של וייצמן בעת שלוידיג'ורג' שימש כשר התחמשת (1915), יצר ראש ממשלת בריטניה לשעבר את האגדה, שלפיה כאשר בניסוייו פתר וייצמן את בעיית המחסור החריף באצטון – שהיה מרכיב חיוני בתעשייה הצבאית ליצירת חומר נפץ שאינו מעלה עשן – פנה לוידיג'ורג' לווייצמן, שיבח אותו על תרומתו הגדולה למאמץ המלחמה הבריטי ושאל אם ירצה שהוא ימליץ בפני המלך להעניק לו אות הצטיינות. אליבא דלוידיג'ורג', וייצמן השיב: 'איני רוצה מאומה עבורי'. אך משהמשיך לוידיג'ורג' להפציר בו, השיב: 'כן, הייתי רוצה שתעשה משהו למען עמי'. ואז המשיך וייצמן וסיפר לשר הבריטי על השאיפות הציוניות לשיבת היהודים לארץ-ישראל. כך, טען לוידיג'ורג', גורע הזרע שהביא, בסופו של דבר, כאשר נהיה ראש ממשלה, לפרסום הצהרת בלפור.¹

אין זה מפתיע עד כמה שבתה אגדה זו את הדמיון העממי. היא אף קנתה לה אחיזה מוצקה בתוכנית הטלוויזיה ההיסטורית, 'עמוד האש', ובתודעתם של אינ-ספור תלמידים וסטודנטים ישראלים. שהרי הסיפור ניהן בכל המרכיבים המציתים את הדמיון: הדרמה שבתגלית המדעית, גדלות הנפש של הממציא וההסבר הפשטני לפרסום הצהרת בלפור (שבה נעסוק בהמשך). אבל כרגיל, המציאות הייתה מורכבת ומסובכת בהרבה. ואכן כבר בפרק השני של ספרו, המוקדש כולו לבידור בעיית האצטון, הבהיר המחבר בצורה יסודית ומעמיקה את נפתולי פיתוח השיטה החדשנית של וייצמן, את מאבקי עס מתחרים, את מאמציו לזכות בהכרה ובתגמול כספי על תרומתו הגדולה למאמץ המלחמה של בריטניה. אך מלבד התגמול הכספי, שלו זכה בדין (ושלא היה מבוטל), הביא ההישג המדעי של וייצמן ליצירת מערכת קשרים ענפה עם מספר רב של פקידים בכירים ושרים בממשלת בריטניה, ובראש ובראשונה עם דוד לוידיג'ורג'. הפרסום המדעי שרכש עקב פיתוח שיטתו, וגאונותו בטיפוחם ובניצולם של קשרים אלה לקידום מטרות הציונות, הם שהביאו לאחד מגדולי הישגיו – להצהרת בלפור.

אם כי חלפו כמעט שמונים שנה מאז פרסום הצהרת בלפור, אין חידת ההצהרה נותרת מנוח לחוקרים ולהיסטוריונים. כל מי שצלל לנבכי המסכת הנפתלת והמסובכת של מפגשי אינטרסים בריטיים, צרפתיים, גרמניים ואמריקניים בשנת 1917 במזרח

1. J. Reinharz, *Chaim Weizmann: The Making of a Statesman*, New York 1993, pp. 67–68.

התיכון ובשאלת ארץ-ישראל, שהיו קשורים לתהליכים הבריטיים המסובכים של קבלת החלטות בעיצומה של מלחמת עולם, ולעובדה שהיישוב היהודי בארץ-ישראל היווה מיעוט קטן, אכן שואל כיצד עלה בידי התנועה הציונית הדלה והחלשה להשיג תמיכה בריטית פומבית בשאיפות הציוניות. ובעיה נוספת השנויה במחלוקת קשורה בהערכת חשיבות תפקידו של חיים וייצמן במהלכים שהביאו לפרסום ההצהרה. ניתן לומר, כי שורת הסכמה כללית בין ההיסטוריונים, שיש לראות את פרסום ההצהרה כאחד המהלכים במדיניות ממשלת לויד-ג'ורג', שחתרה לביצוע שינויים מהותיים בהסכם סייקס-פיקו, אשר לפניו נועדה ארץ-ישראל להיות טריטוריה בינלאומית. היה זה אפוא אינטרס אסטרטגי בריטי, שחייב את כיבושה של ארץ-ישראל והבטחת שליטה בריטית בה כמגן מפני גורם עוין העלול לסכן את תעלת סואץ. אולם נשאלת השאלה, מדוע הייתה לונדון זקוקה לתנועה הציונית הדלה והחלשה לשם ביצוע אינטרס בריטי זה; מה עוד שבלאו הכי כבר נכבש דרום הארץ בידי הצבא הבריטי. כאן אכן נוצר מפגש האינטרסים הבריטי-ציוני, כאשר התמורה הציונית לבריטים לא נתמצתה רק בפעולת הריגול החשובה של רשת ניל"י בראשות אהרן אהרנסון. כפי שציין בצדק ישעיהו פרידמן,² הרחק מארץ-ישראל, ברוסיה ובארצות-הברית, פעלה התנועה הציונית לשכנע את ממשלותיהן כי השאיפות של בריטניה לשליטה בארץ-ישראל אינן מבוססות על סיפוח בכוח הזרוע - ובכך מנוגדות לעקרון ההגדרה העצמית - אלא נתמכות על ידי הגורם היהודי, שמשקלו ילך ויגדל.

אולם מה היה תפקידו של חיים וייצמן במהלכים שהביאו לפרסום ההצהרה? האם רק לו יש לייחס את האבהות להישג דרמטי זה? הרי ברור שבפרהיסטוריה של ההצהרה, במהלכים שקדמו לשנת 1917, וייצמן לא היה מעורב באופן מוסדי. הרברט סמואל, החכם הספרדי משה גֶסְטֶר, ליאופולד גרינברג (עורך ה-*Jewish Chronicle*) ואחרים כתבו תזכירים, העלו רעיונות ונטלו חלק במגעים עם פקידים בריטים. אולם פעילות זו לא הוליכה לשום תוצאה, משום הסיבה הפשוטה, שעד 1917 וייטהול לא ליבנה לעצמה את מהות האינטרס שלה בארץ-ישראל - בקשר למדיניות הרצויה בעניין עתידה של האימפריה העות'מאנית. כל זה השתנה עם עליית לויד-ג'ורג' לשלטון. כאן, בפעם הראשונה, נוצרה אפשרות של מפגש אינטרסים בריטי-ציוני. אך גם לגבי היבט זה ישנם היסטוריונים אפיקורסים, כדוגמת מאיר ורטה ודוד ויטל, הטוענים כי המנהיג הציוני הצעיר ותנועתו היו לא יותר מאשר מכשיר נוח שנוצל בידי מקבלי ההחלטות בלונדון. למעשה טובר מ' ורטה, 'אילו הציונים לא היו קיימים בימים ההם, היה על הבריטים להמציאם'.³ ואילו ד' ויטל, שגם הוא ממעיט בחשיבותו של וייצמן, טוען כי יש לראות בו ייצמן יותר מייצג של הברית

2. י' פרידמן, שאלת ארץ-ישראל בשנים 1914-1918, ירושלים-תל-אביב תשמ"ז, עמ' 318-

319.

3. Reinharz, p. 207.

הזמנית [בריטית-ציונית] שהייתה בתהליך של התהוות - מאשר אדריכלה⁴. טיעוניהם של מ' ורטה וד' ויטל נסתרים בצורה משכנעת בידי ריינהרץ, אשר מוכיח כי השאלה המרכזית אינה האבהות על הצהרת בלפור, אלא האבהות על יצירת המחויבות הבריטית לציונות. מחויבות זו, עם כל משבריה ונפתוליה, היא שאפשרה את התפתחותו של הבית הלאומי היהודי.

זהו הישגו ההיסטורי הכביר של וייצמן, כפי שניסח זאת המדינאי הדרום-אפריקני פילדמרשל יוחנן סמאטס: 'שוכנענו [בקיום שיתוף האינטרסים הציוני-בריטי], אך אל תשכחו שהיה זה ד"ר וייצמן ששכנע אותנו'.⁵ עם זאת מן הראוי להדגיש, כפי שעשה זאת המחבר, שאם כי וייצמן הפגין כשרונות נדירים במשא ומתן שקדם לפרסום ההצהרה, הרי לא הייתה זו הצגת יחיד. בצדק ניתן המקום הראוי בכרך זה הן להישגיו הדיפלומטיים החשובים של נתום סוקולוב, שההיסטוריה הציונית לא היטיבה עמו, ובמיוחד להשגת מכתב התמיכה בציונות של ז'יל קאמבון, מנכ"ל משרד החוץ הצרפתי (4 ביוני 1917), והן לפעילות אנשי החוג שסייע לווייצמן, שהחשובים בהם היו: אחד העם, ליאון סיימון, ישראל זיו, סיימון מארקס, הארי סאקר ושמואל טולקובסקי (שיומנו לשנים 1915-1919 הוא עדות היסטורית רבת-ערך לפעילות הציונית בלונדון, לפני הצהרת בלפור ולאחריה).

בהגדרתה המצומצמת הדיפלומטיה הנה אמנות המשא ומתן המיועד להשגת הסכמים בין מדינות ריבוניות. אך בפרספקטיבה היסטורית ניתן לומר, כי מבחינה ציונית לא היה די בהסכמים ובחוזים דיפלומטיים. ההישגים הדיפלומטיים של וייצמן - קבלת הצהרת בלפור והכללתה בנוסח המנדט - עם כל חשיבותם העצומה, עדיין לא יצרו כבמטה קסם רוב יהודי בארץ-ישראל; הם היו עלולים להיעלם כעלה נידף ברוח. עתה, משנבחר להנהגת התנועה הציונית, החל מכתנו האמיתי. היה עליו להתמודד בזימנית עם שורה של מצבים חדשים ומיאיאשים: כליאת יהדות רוסיה הגדולה, לבה של התנועה הציונית, מאחורי מסך ברזל קומוניסטי; ירידה דרסטית במספר חבריה של התנועה הציונית האמריקנית; ועם אתגרים חסרי תקדים: להפוך את התנועה הציונית העולמית מתנועה התנדבותית, רופפת ואנארכית של תעמולה וגיוס כספים לתנועת עלייה והתיישבות; לגייס את תמיכת העם היהודי (ובראש ובראשונה את בעלי הממון הבלתי ציונים באמריקה) בכספים ובכוח אדם לשם סיוע למפעל הציוני; להתמודד עם אתגר המנהיגות והדרך האלטרנטיבית שהציב בפניו לואי ברנדייס, המנהיג הגדול של הציונות האמריקנית; ואילו בארץ-ישראל היה עליו להתמודד עם פקידות בריטית, עוינת ברובה להצהרת בלפור; ומה שיותר חמור, עם לאומיות ערבית מתעוררת ואלימה, שתוך זמן קצר תרגמה את התנגדותה למפעל הציוני לפוגרומים ביהודים בירושלים וביפו. כל הנושאים הללו זוכים לדיון מפורט ויסודי, המבהיר כיצד התמודד וייצמן עם שורה של אתגרים במעגל הציוני, במעגל תפוצות הגולה, במעגל הארץ-ישראלי ובמעגל הבריטי - בווייטהול, בווסטמינסטר ובדעת קהל הבריטית. ללא ספק היו אלה אתגרים הרקולייניים.

Ibid. .4

Ibid., p. 210 .5

על רקע כמעט מייאש זה ניתן לנסות להעריך את הישגי וייצמן. מלאכה זו כבר נטל על עצמו פנחס רוטנברג, המהפכן הרוסי לשעבר, המנהיג הציוני התקיף והסוער ובר־פלוגתא של וייצמן. יפה עשה ריינהרץ, המצטט את הקטע המרכזי ממכתבו בן ששת העמודים של רוטנברג לווייצמן מן ה־15 בינואר 1922. בכתב האשמה חריף זה (שנכתב באנגלית) כתב אבי חברת החשמל:

הבה נסכם בגילוי־לב את תוצאות עבודתך. בארץ־ישראל - כישלון מוחלט; מבחינה כלכלית - רעב והעדר כספים, אפילו לגמילות חסדים; מבחינה פוליטית - פוגרומים. [ההסכם] בסאן־רמו חסר ערך, ועל כל פנים הנו תוצאת פעולתו של [המנהיג הפלשתינאי] עארף אל־עארף - ולא שלך. הרסת את הגבולות [של ארץ־ישראל] ... הרסת את המנדט. ניתן היה להשיג אותו בתנאים טובים בהרבה מאלה שנוסחו על ידיך.

עתה הנך מנסה להרוס את מפעלי [לניצול מי הירדן להפקת חשמל], אשר בדרך גס ניצל מתגרת ירך. זהו קלף הגיחון היחיד שלנו, האמצעי היחיד שבידינו להציל את ארץ־ישראל - לא במלים אלא במעשים. ... הנך אדם מחונן מאוד. אך החיים הביאוך לתחושת יהירות. אכן דימית את עצמך ל'מלך יהודי', למדינאי גדול. אך הנך מבין מעט מאוד במדיניות. האינטרסים של עצמנו האומלל נעשו במוחק כשווי ערך לאינטרסים של פרסומות קטנוניות של הצלחותיך קצרות־הימים ... עתה הגיעה השעה לפעול ולא לדבר; במיוחד עלינו היהודים מוטלת החובה לעשות, לשתוק ולפעול. [אך] מעצם הווייתך אינך מסוגל לנהל עבודה מעשית ושיטתית. [כל] קטרוג פומבי עליך עלול לנפץ את האשליה היפה היחידה שעמנו ידוע הסבל שימר. לו רק יכולת להישאר בלתי מוזיק, הרי גיפוך האשליה היה אכזר ובלתי מוסרי ...⁶

וייצמן, שמעולם לא קיבל מכתב גידופים מעין זה, נפגע עמוקות ואף שקל להתפטר, אך לבסוף התעשת. אם נקלוף ממכתב רוטנברג את הקביעות הקיצוניות והבלתי מבוססות בעניין הישגיו המדיניים של וייצמן, הנובעות מתחושת הועם והעלבון הסובייקטיבית של רוטנברג על מעשיו ומחדליו של וייצמן בנושא מפעל החשמל, שהיה כה יקר ללבו, בכל זאת ניתן לומר שרוטנברג קלע למטרה בציון חולשות מרכזיות באופיו של וייצמן וברכיי פעולתו: היותו נתון למצבי רוח משתנים, נטיותיו האוטוריטריות, יהירותו כלפי חבריו להנהגה ואי־יכולתו לנהל עבודה מעשית שיטתית. בצדק ציין הביוגרף, שווייצמן לא היה פוליטיקאי המסוגל לבנות כוח וקואליציות פוליטיות: ביסודו הוא היה סוליסט גאוני, דיפלומט ומדינאי

6. מכתב רוטנברג לווייצמן, 15 בינואר 1922, גנזך וייצמן (תורגם בידי כותב רשימת הביקורת); וראה גם: א' שאלתיאל, פנחס רוטנברג, תל־אביב 1990, עמ' 148-149.

מחונן. אך תכונות אלה, נוסף לקסם האישי שאיש לא עמד בפניו בשיחות אישיות ושבצעדיו אין להבין את סוד הישגיו הדיפלומטיים (מפגישותיו עם לורד בלפור ואישי הצמרת הבריטית ועד לשכנוע הנשיא טרומן, בשנים 1947-1948, לכלול את הנגב הדרומי בתחומי המדינה ולהכיר במדינה שזה עתה נולדה), היו עלולות להתגלות כבלתי מספיקות בתנאים השונים לחלוטין של בניין הבית הלאומי בתקופת המנדט הבריטי.

חיים וייצמן, איש השיחה השנון והמזהיר, בעל כוח שכנוע רב־קסם, הזאב הבודד הבוסח בכישוריו הדיפלומטיים האישיים – שהישגו, כפי שציין זאת באופן קולע אבא אבן, 'הגו כנראה הדוגמה האחרונה בהיסטוריה הדיפלומטית של יכולת שכנוע שמאחוריה לא מצוי כוח'⁷, ייאלץ, מאז קבלת המנדט, להפגין כישורים חדשים; לעבור לניהול מדיניות אפורה ושיטתית ('בן-גוריונית') של יצירת עוצמה כלכלית, חברתית וצבאית בארץ-ישראל. זה יהא מבחנו הגדול של וייצמן המנהיג, שבו יעסוק ודאי יהודה ריינהרץ, באותה מידה של יסודיות, אובייקטיביות מדעית וכשרון, בכרך הבא של הביוגרפיה של המנהיג הציוני.